

О. П. Рябчинська

доктор юридичних наук, доцент

Л. П. Заставська

кандидат юридичних наук, доцент
Класичний приватний університет

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИДІВ ПОКАРАНЬ ЗА ОБСЯГОМ ТА ЗМІСТОМ ПРАВОВИХ ОБМЕЖЕНЬ

У статті проаналізовано підходи щодо класифікації видів покарань за обсягом та змістом правових обмежень, яких зазнає засуджена особа, у теорії кримінального права. Запропоновано вдосконалення такої класифікації з позиції ієрархії значення громадянських, політичних, економічних, соціальних та духовних прав і свобод людини.

Ключові слова: класифікація, покарання, вид покарання, права і свободи, обмеження.

Визнання системи покарань одним із засобів диференціації кримінальної відповідальності та покарання передбачає множинність видів покарань, насамперед, за характером (змістом) та обсягом тих прав і свобод, в яких винна особа обмежується.

У кримінально-правовій теорії залежно від характеру та змісту обмежень суб'єктивних прав засудженого виділяють: 1) покарання, спрямовані на обмеження права на особисту свободу (пов'язані з позбавленням волі), – арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі; 2) покарання, спрямовані на обмеження права власності (майнові покарання), – штраф та конфіскація майна; 3) покарання, спрямовані на обмеження права на працю, – позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю та громадські роботи; 4) покарання, спрямовані на одночасне обмеження декількох прав засуджених (комплексні покарання), – позбавлення звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу (обмежує право власності, право на працю й інші права); виправні роботи (обмежують право на працю та право власності) і службові обмеження (обмежують право на працю та право власності); обмеження волі (обмежує право на особисту свободу та право на працю) [5, с. 43–45]. Наведена класифікація покарань деякою мірою підтверджує висловлене в кримінально-правовій літературі припущення, що змістовно всі види покарань, крім смертної кари, мають комплексний характер, а критерієм їх диференціації є провідний вид таких обмежень. Обравши такий саме критерій (*ступінь та характер обмеження прав і свобод*), П. С. Берзін також виділяє чотири групи покарань: 1) майнового характеру (штраф і конфіскація майна); 2) покарання,

пов'язані зі службовими та трудовими обмеженнями (позбавлення звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу¹; позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю; службові обмеження для військовослужбовців); 3) покарання, пов'язані з використанням праці засудженого без ізоляції його від суспільства (громадські роботи, виправні роботи, обмеження волі); 4) покарання, пов'язані з ізоляцією особи від суспільства (арешт, тримання в дисциплінарному батальйоні, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі) [3, с. 142].

З наведеного видно, що думки вчених розійшлись стосовно визначення ступеня й характеру правообмежень у таких покараннях, як позбавлення звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців та обмеження волі. До того ж використання як критерію поділу формулювання «покарання, пов'язані з використанням праці засудженого», на відміну від формулювання «покарання, спрямовані на обмеження права на працю», використаного Ю. А. Пономаренко, недостатньо відповідає вимозі чіткості критерію класифікації, адже не характеризує специфіки правообмежень, характерних для обмеження волі, які визначаються здебільшого режимними вимогами, характерними для обмежень особистої свободи.

Схожу класифікацію покарань наводить і О. С. Пироженко [4, с. 32–34]. Водночас його класифікація вирізняється підходом до

¹ У кримінально-правовій літературі наведено відмінну інтерпретацію змісту правообмежень цього виду покарання, воно визначається як покарання, що чинить переважно морально-психологічний вплив на засудженого, обмежує його психологічний комфорт. Див.: Уголовное право России. Часть Общая / под ред. Л. Л. Крутликowa. – Москва, 2004.

групування майнових покарань та покарань, що обмежують право на працю. Різновидами першої підгрупи, до якої, крім традиційних штрафів та конфіскації майна, він зараховує також виправні роботи й службові обмеження для військовослужбовців, а другої, на відміну від традиційних, позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю та громадськими роботами і позбавлення звання, рангу, чину, кваліфікаційного класу.

Російська вчена Н. Ф. Кузнецова за цим критерієм виділяє п'ять груп (підсистем) таких покарань:

1) підсистема, яку вона називає "позбавлення волі", включає пов'язані з ізоляцією від суспільства арешт, позбавлення волі на певний строк та довічне позбавлення волі;

2) підсистема обмежень волі включає в себе безпосередньо покарання у виді обмеження волі та тримання в дисциплінарній військовій частині;

3) підсистема майнових покарань – штраф та конфіскація майна;

4) підсистема трудових покарань¹, яка включає виправні роботи, обов'язкові роботи, обмеження по військовій службі, позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю, позбавлення спеціального, військового звання, класного чину та державних винагород;

5) підсистема, яку утворює одне покарання – смертна кара².

Значення цієї класифікації вчені бачать у тому, що вона полегшує індивідуалізацію покарання шляхом пристосування змісту покарання до дефектів ціннісної орієнтації особистості людини, що вчинила злочин [11, с. 148].

Ми не можемо погодитись із такою постановкою питання, адже переважно вони враховують характер та ступінь суспільної небезпеки різного роду злочинів, оскільки мають бути адекватними й доцільними наслідками кримінально-правового характеру за їх вчинення. До того ж невдалими, на нашу думку, є назви виокремлених ученою груп покарань, адже вони збігаються з назвами окремих видів покарань. У подібному випадку порушується структура співвідно-

шення системи та елементів, що до неї входять, як частин і цілого.

Трапляються й доволі нетипові критерії визначення груп покарань. Наприклад, виділяють групу покарань, які змінюють самооцінку, репутацію та право вибору професії [10, с. 383]. Якщо стосовно вибору професії все досить зрозуміло, то цього не можна сказати про перші дві позиції. Змінити самооцінку спроможне, на нашу думку, будь-яке покарання, навіть і незалежно від характеру та обсягу правообмежень. Це зумовлено, насамперед, рівнем правосвідомості й правової культури будь-якої людини [7]. Більше того, у результаті такого впливу можна отримати протилежні від очікування результати. Самооцінка правослужбової людини та людини, яка не має достатнього рівня правової свідомості й правової культури, точніше буде сказати, представників так званих кримінальної та тюремної субкультур, докорінно відрізняється, на що неодноразово звертали увагу у своїх дослідженнях науковці [2; 9]. Тож самооцінка останніх в окремих випадках тільки підвищується, зрозуміло, у негативному аспекті. Те саме стосується й репутації. Отже, виокремлювати групу таких покарань, застосовуючи вказаний критерій як такий, що визначає характер впливу (фактично характер та зміст обмежень) на засудженого, не має достатніх підстав. Точніше, такі підстави не виводяться з правових ознак тих чи інших покарань, а базуються лише на припущенні можливості останніх.

Вважаємо неповними класифікації, здійснені на підставі тільки частини каральних елементів, що потенціуються у видах покарань, зокрема: поділ покарань на такі, що пов'язані з позбавленням волі, та такі, що не пов'язані з позбавленням волі; покарання, що пов'язані з ізоляцією від суспільства, та не пов'язані; наявність чи відсутність обмежень майнового характеру тощо. Такий поділ припустимий скоріше з позиції проведення спеціальних досліджень, присвячених безпосередньо певній групі таких покарань.

Критерій поділу видів покарань залежно від характеру та змісту обмежень суб'єктивних прав засудженого, визначаючи змістовні характеристики покарання, є вкрай цінним серед усіх інших можливих підстав класифікації, бо він безпосередньо впливає зі змісту ч. 1 ст. 50 КК, де вказано, що покарання "полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого". Сукупність обмежень прав і свобод, утворюючи зміст кожного з видів покарання, розкриває його сутність та вирізняє його з-поміж інших видів покарань, а також визначає їх порівняльну суворість (тяжкість) у системі покарань. Встановлення комплексу конкретних обмежень прав і свобод, характерних для того чи іншого покарання, визначається наразі не тільки кримінальним

¹ Не можна визнати вдалою таку назву покарань, адже буквально це можна розтлумачити як покарання, що полягають у трудовому впливі, тобто в примусовій праці. До того ж таке формулювання невдале і з позиції визначення кола та змісту правообмежень, що є головними для цих покарань. А таке покарання, як позбавлення права обіймати певну посаду або займатись певною діяльністю взагалі, полягає в прямій забороні працювати у визначеній сфері.

² Не вступаючи в дискусію з приводу цього виду покарання, зауважимо тільки, що формування підсистеми на базі одного елемента не відповідає прийомам класифікації як логічної операції.

законом, а й кримінально-виконавчим законодавством. Серед покарань можна виділити ті, зміст яких повністю розкривається в нормах Загальної частини КК, і ті, зміст яких розкривається в цих нормах лише частково, уточнюється й розкривається цілком у КВК України. До першої групи покарань належать: штраф, позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна. Для другої групи покарань у ст. 60–64 КК встановлено лише загальні межі: арешт полягає в триманні засудженого в умовах ізоляції (ст. 60); обмеження волі полягає в триманні особи в кримінально-виконавчих установах відкритого типу без ізоляції від суспільства в умовах здійснення за нею нагляду з обов'язковим залученням до праці (ст. 61); покарання у виді тримання в дисциплінарному батальйоні військовослужбовців (ст. 62 КК) розкрито тільки в КВК, позбавлення волі на певний строк полягає в ізоляції засудженого та поміщенні його на певний строк до кримінально-виконавчої установи закритого типу (ст. 63 КК), зміст довічного позбавлення волі ст. 64 КК не розкрито.

Учені висловлюють пропозиції щодо доповнення ст. 63 КК частинами, які би визначали вид пенітенціарної установи для різних категорій засуджених. Приміром, "позбавлені волі на певний строк засуджені вперше до позбавлення волі на певний строк за злочини, вчинені з необережності, злочини невеликої тяжкості та середньої тяжкості, а також особи, переведені з установ мінімального рівня безпеки з загальними умовами тримання й установ середнього рівня безпеки в порядку, передбаченому цим та КВК України, відбувають покарання в пенітенціарних установах мінімального рівня безпеки" [1, с. 24–25]. Постає питання: чи може бути прийнята ця пропозиція, і чи не буде вона розцінюватись як крок назад? Так, відповідно до ч. 2 ст. 1 КВК, завданнями кримінально-виконавчого законодавства України, зокрема, є визначення принципів виконання кримінальних покарань; порядку застосування до них заходів впливу з метою виправлення й профілактики асоціальної поведінки; нагляду та контролю за виконанням кримінальних покарань, участі громадськості в цьому процесі; регламентація порядку й умов виконання та відбування кримінальних покарань тощо. Запропоновані Т. А. Денисовою зміни не знаходяться в одній площині з указаними завданнями КВК, адже стосуються не регламентації порядку й умов виконання та відбування покарань, а скоріше уточнення, якого обсягу правообмежень має зазнавати особа, засуджена до позбавлення волі. Наразі визначення установи відбування покарання у виді позбавлення волі на певний

строк та умов тримання засуджених регламентована кримінально-виконавчим законодавством. Фактично, засуджені до одного виду покарання – позбавлення волі на певний строк зазнають карального впливу різної інтенсивності, залежно від того, до якої кримінально-виконавчої установи буде направлена засуджена особа. У кожній такій установі поряд із КВК діють і Правила внутрішнього розпорядку, які встановлюють ряд специфічних правообмежень. Визначення виду кримінально-виконавчої установи здійснює Комісія з питань розподілу і направлення засуджених із слідчих ізоляторів до кримінально-виконавчої установи Державної пенітенціарної служби України. Залежно від виду такої установи засуджені зазнають різні за ступенем обмеження прав і свобод, що визначаються вже не судом, як того вимагає ч. 3 ст. 63 Конституції України, а безпосередньо вказаною комісією. Тож пропозиція Т. А. Денисової, спрямована на вирішення цієї ситуації, є слушною. Принаймні обмеження прав і свобод, що впливають із режимних обмежень, характерних для різних видів кримінально-виправних установ, встановлюватимуться на підставі норм матеріального права й за вироком суду.

Висновки. Принципових відмінностей між класифікаціями, розробленими на підставі цього критерію, запропонованими в кримінальному праві, нами не встановлено. Водночас окремі з них можуть бути вдосконалені з позиції значення тих чи інших прав і свобод людини. Так, основні права і свободи поділяються на: громадянські (особисті, фізичні), політичні, економічні, соціальні та духовні (культурні) [6, с. 205]. До громадянських (особистих, фізичних) прав належать такі суб'єктивні права: на життя; на повагу до гідності; на свободу та особисту недоторканність; на недоторканність житла; на свободу пересування; на вільний вибір місця проживання; на вільне залишення території України та повернення в Україну тощо. Політичними правами визнаються: свобода об'єднання у політичні партії та громадські організації; вільно обирати та бути обраним до органів державної влади, а також до служби в органах місцевого самоврядування та низка інших прав, що полягають у дозволений поведінці людини у сфері реалізації політичної влади. До економічних прав і свобод, які загалом полягають у можливій (дозволеній) поведінці людини й громадянина у сфері виробництва, розподілу та використання матеріальних благ, віднесено права: володіти, користуватись і розпоряджатись своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності, приватної, державної та комунальної власності; на підприємницьку діяльність; на працю і вибір професії та роду трудової діяльності; на відпочинок; на участь у професійних спілках; на страйк; на заробітну

плату, не нижчу від визначеної законом, тощо. Групу соціальних прав утворюють різні види та межі поведінки у сфері забезпечення належних соціальних умов життя, як-от: право на житло; на охорону здоров'я; на достатній належний рівень для себе і своєї сім'ї тощо. Духовні (культурні) права реалізуються у сфері доступу людини до духовних цінностей народу та всього людства. До них належать: право на освіту; право безоплатно здобувати вищу освіту в державних та комунальних навчальних закладах на конкурсній основі; право на свободу літературної творчості тощо.

Отже, види покарань за таким критерієм, як обсяг та зміст обмежень прав (які визначені на конституційному рівні) і свобод засудженого, можна згрупувати таким чином: види покарань, що *обмежують громадянські (особисті) права*: арешт, обмеження волі, тримання в дисциплінарному батальйоні для військовослужбовців, позбавлення волі на певний строк, довічне позбавлення волі; види покарань, що *обмежують економічні права і свободи*: штраф, позбавлення військового, спеціального звання, рангу, чину або кваліфікаційного класу, позбавлення права обіймати певні посади або займатись певною діяльністю, громадські роботи, виправні роботи, службові обмеження для військовослужбовців, конфіскація майна.

Таким чином, виділення як критерію групування покарань обмеження економічних прав дає змогу включати до цієї групи як покарання, які обмежують переважно одне з таких прав, скажімо, право власності (штраф і конфіскація майна), так і покарання, спрямовані на одночасне обмеження декількох прав засуджених одного характеру. Можливо, такий підхід деякою мірою дасть змогу узгодити позиції науковців, які по-різному визначали першочерговість характеру обмежень. Наприклад, Мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних із тюремним ув'язненням (Токийські правила) [8], зараховують серед інших покарань і "економічні санкції", до яких належать штраф, виправні роботи та конфіскація майна.

Список використаної літератури

1. Денисова Т. А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Т. А. Денисова. – Запоріжжя, 2010. – С. 24–25.
2. Долгова А. И. Проблемы правовой и криминологической культуры борьбы с

преступностью / А. И. Долгова. – Москва : Российская криминологическая ассоциация, 2002. – 111 с.

3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України : у 2 т. / за заг. ред. П. П. Андрушка, В. Г. Гончаренка, Є. В. Фесенка. – 3-тє вид., перероб. та доп. – Київ : Алерта : КНТ : Центр навчальної літератури, 2009. – Т. 1. – 964 с.
4. Пироженко О. С. Покарання, що обмежують майнові права засуджених, за кримінальним правом України : монографія / О. С. Пироженко ; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова ; Криминологічна асоціація України. – Харків : НікаНова, 2012. – 294 с.
5. Пономаренко Ю. А. Види наказаний по уголовному праву Украины : монография / Ю. А. Пономаренко. – Харьков : ФИНН, 2009. – 344 с.
6. Правознавство : підручник / А. І. Берлач, С. С. Бичкова, Д. О. Карпенко та ін. – 2-ге вид., доп. – Київ : Правова єдність, 2009. – 792 с.
7. Рябчинська О. П. До питання про роль правової свідомості для ефективності загальнопревентивної мети покарання / О. П. Рябчинська // Держава та регіони: Серія: Право. – 2013. – № 1. – С. 177–181.
8. Стандартные минимальные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила) : Приняты резолюцией Генеральной Ассамблеи 45/110 14.12.1990 г. // Сборник стандартов и норм Организации Объединенных Наций в области предупреждения преступности и уголовного правосудия / Организация Объединенных Наций. – Нью-Йорк, 2007. – С. 117–128.
9. Стоматов Е. Г. Чинники деструктивного впливу груп негативної спрямованості засуджених на процес відбування й виконання покарань / Е. Г. Стоматов // Право та державне управління : зб. наук. праць. – 2012. – № 3 (8). – С. 157.
10. Уголовное право России / под ред. А. Н. Игнатова и Ю. А. Красикова. – Москва, 1998. – Т. 1. Общая часть. – 516 с.
11. Уголовно-правовое воздействие : монография / коллектив авторов ; под ред. А. И. Рарога. – Москва : Проспект, 2012. – 288 с.

Стаття надійшла до редакції 21.08.2014.

Рябчинская Е. П., Заставская Л. П. Классификация видов наказаний по объему и содержанию правоограничений

В статье анализируются подходы к классификации видов наказаний по степени и содержанию правовых ограничений, которые налагаются на осужденных, в теории уголовного права. Предлагается усовершенствовать такую классификацию с учетом значения иерархии гражданских, политических, экономических, социальных и духовных прав и свобод человека.

Ключевые слова: классификация, наказание, вид наказания, права и свободы.

Riabchynska O., Zastavskaya L. Classification of Punishment types by the Ambit and Scope of Rights Limitations

The article is analyzing approaches to the classification of punishment types by the degree and scope of rights limitation, that are imposed on convicts, in the theory of criminal law. The criterion of dividing the punishments depending on the character and scope of rights limitation is the most valuable among the other possible grounds for classification, because it results directly from the content of part 1 article 50 of Criminal Law, which says that punishment is "consisting in the limitation of the rights and freedoms of the convict, what is prescribed by law".

The complex of the rights and freedoms limitations, which are content of the every punishment types, disclosing its essence and distinguishing it among the other types of punishment, as well as determines their relative severity in the punishments system. And the attention is pointed on the fact that the complex of certain limitations of rights and freedoms, typical for a some punishment, is defined not only by the criminal law, but the penal law too. It's established that scholarly opinions about the punishments classification are various in the question of determination of the degree and character of legal limitations in a case of such punishments as loss of rank, of state, of grade, of qualification class, and correctional tasks, duty limitations for military and freedom restraint.

As well as the article is analyzing some suggestions about the separation of non-traditional classification criteria. In particular, for such punishments which is changing the self-rating, reputation and a right of profession choice.

On the ground of the meaning of hierarchy of civil, politic, economic, social and spiritual human rights and freedoms the corresponding classification of punishment types was offered. It was offered to separate types of punishment on the ground of scope and content of rights limitation (the rights, which are determined on the Constitution level) and freedoms of the convict in the following way: types of punishment restricting civil (personal) rights: arrest, freedom restraint, custody in a penal battalion for military, deprivation of freedom for determined period, deprivation of freedom for life; types of punishment restricting economic rights and freedoms: fine, loss of the military, the special rank, state, grade or qualification class, deprivation of the right to occupy determined posts or to engage in a determined activity, social work, correction tasks, duty limitations for military, confiscation of property.

Key words: classification, punishment, type of punishment, rights and freedoms.